

DE NOVISSIMIS MARKA MARULIĆA

Branko Jozić

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.
Izvorni znanstveni rad

Branko Jozić
Marulianum
S p l i t

Oduvijek čovjek nastoji mišlju prodrijeti iz okvira ovozemaljskog postojanja i dosegnuti primordijalno pa onda i eshatološko stanje. Misterij smrti i onoga što nakon nje slijedi ekstenzivnije i intenzivnije su se nametali u razdobljima potresanim pošastima, raskolima, ratovima i krizama. Misao o prolaznosti i smrti nametao je sam tijekom zbivanja u ljudskom životu a podržavao je kroz srednji vijek neprekidni i neumorni poklik: *memento mori*. Ta je opomena “narasla do prijetećeg zbora koji je grmio svijetom žestinom fuge.”¹ Pitanja zagrobnosti ekstenzivnije i intenzivnije su se nametala u razdobljima potresanim pošastima, raskolima, ratovima i krizama jer oni su u Svetom pismu navedeni kao znaci posljednjih vremena.

A upravo su pošasti, ratovi, sukobi unutar Crkve te između crkvene i svjetovne vlasti snažno obilježili srednji vijek i te okolnosti osobito su koristili propovjednici te stvorili živo uvjerenje o skorom kraju svijeta i sveopćem sudu.² Apokaliptička tematika u propovjedništvu u to vrijeme kao da je bila u modi. Tako u humanističkom središtu Firenci krajem 15. st. propovijeda Savonarola, a prije njega mnoge je dijelove Italije uzdrimalo propovijedanje Vicenta Ferrera. Dolazak Antikrista i Anđeoskog pape nije navijestio samo “prorok očajnih”; o njemu se

¹ J. Huizinga, *Jesen srednjeg vijeka*, Zagreb 1991, 127.

² Kolika se zasićenost stradanjima mogla osjećati u Marulićevo vrijeme, može se razabrati i iz “Kronološkog pregleda događaja” što ga donosi J. Huizinga, *Nav. dj.*, 353-360.

raspravljalo u elitnim humanističkim krugovima Firence krajem 15. st. Nadiranje nevjernika prema Zapadu i podjela kršćanskog svijeta sve više poticahu apokaliptička proroštva i vizije.³ I inače, u kasnom srednjem vijeku obilna je i literatura koja se bavi opominjućim znakovima kraja svijeta, složenim računima za utvrđivanje datuma, pretkazivanjem strahota i poticajima da se pripravi za ta događanja. Vjerojatno su pretjerivanja na tom području razlogom što je na 11. sjednici V. lateranskog koncila 1516. donesen dekret protiv propovjednika koji neovlašteno najavljuju skore nesreće i Antikristov dolazak. Međutim, interes za apokaliptičke propovijedi bio je izuzetno velik pa ih nisu mogle spriječiti zabrane ni crkvenih ni civilnih vlasti.⁴

Vrijeme, dakle, u kojem se formirao i stvarao Marulić vrijeme je rastuće političke i religijske krize, ali i uvjerenja da je čovječanstvo došlo do prijelomne točke svoje povijesti — do obnove koja više nije samo čežnja ili očekivanje “zlatnog doba”. Naprotiv, to je vrijeme angažmana mnogih — od propovjednika, koji ukazuju na savršeno podudaranje biblijskih i apokaliptičkih proroštava s aktualnim stanjem, do humanista, koji izrađuju nove modele odgojne i intelektualne formacije.⁵

Marulić je bez sumnje čovjek svoga vremena i prostora. Kao humanistu zauzetom oko odgojnog programa stara izreka *quidquid agis, prudenter agas et respice finem*⁶ kao i poziv *memento mori* bili su trajno regulatori i misli vodilje. No, nedvojbeno je gajio i posebno zanimanje za eshatološku tematiku. Osim općeg ozračja u kojem je dominiralo uvjerenje o skorom kraju svijeta i sudnjem danu, blizina Osmanlija i svakodnevna smrtna pogibelj, koju je iskusio kroz djelovanje i smrti bliskih mu osoba, poticala je takva razmišljanja. Još jedan razlog zanimanja za *posljednje stvari* zacijelo je i njegovo zalaganje, gotovo inzistiranje, na kreposnu življenju. Naime, ono je naporno, ono je suprotno logici (ovozemaljskog) života (“zakonu tijela”) i tome zahtjevnom životu trebalo je dati snažnu motivaciju.

³ E. G a r i n, “L’Attesa dell’età nuova e la ‘renovatio’”, u: *L’attesa dell’età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Todi, Presso l’Accademia Tudertina, 1962, str. 12.

⁴ R. R u s c o n i, “Predicatori e predicazione (secoli IX-XVIII)”, u: *Storia d’Italia IV: Annali*, Torino 1982, 986-987. — cit. prema Bratislav Lučin, *Generičke i stilske značajke Propovijedi Marka Marulića o Kristovu posljednjem sudu (magistarski rad)*, Zagreb 1998, str. 80, b.17.

⁵ Pred kraj 15. st. nije teško naći zajedno stavljene, čak u istog autora, dvije teme: znakove Antikrista i neposredne kataklizme i s druge strane zlatnog doba (Marsilio Ficino i Bartolomeo della Fonte...). Opće je uvjerenje da se čovječanstvo nalazi u izuzetnom povijesnom trenutku; preobrazba je na djelu i već je nastupilo zlatno doba. U prilog tom uvjerenju bili su i izum tiskarske tehnike, otkriće Amerike, razvoj znanosti...; usp. Garin, *nav. dj.* str. 19; C. Vasoli, “Umanesimo ed escatologia”, u: *L’attesa della fine dei tempi nel Medioevo*, Mulino, Bologna 1990, 245-275. U Marulića naprotiv, nakon suda uistinu je kraj ovom svijetu, a zamijenit će ga novo nebo i nova zemlja.

⁶ Marulić, dakako, preferira svetopisamski izričaj: “U svim svojim djelima misli na svoj konac, pa nećeš dovijeka zgriješiti” (*Sir* 7,36) — (*Ins* V,9 = III,164, priredio i preveo Branimir Glavičić, Književni krug Split, 1987).

⁷ *Ins* VI, 6 = III, 237.

Izričito veli da svojim izlaganjem ne želi “svjetovati nevjernicima da vjeruju”, nego “radije poticati na krepostan život vjernike.”⁷

Kao što je inače sveopća religiozna misao jezu od smrti pretočila u moralno učenje, i Maruliću govor o posljednjim stvarima služi kao dovoljno snažan argument kojim čitatelje želi privoljeti na obraćenje. *Memento mori* i groza onoga što slijedi njemu su duhovno polazište, poticaj na put kreposti: “razmišljanje o smrti najbolje će sačuvati u nama ustrajnost u čestitu i kreposnu radu”.⁸ To je razlog što on doista često poseže za toposom prolaznosti — moći, slave, užitka — koji kao *leitmotiv* zvoni tako reći u svim njegovim djelima u raznim varijantama:

“Vrime biži, dni harlo mimohode, smart se približa.”⁹

“Gledajte kako vrijeme teče hrlim korakom i kako čas što izmiče ne zna ni za kakav zastoj.”¹⁰

“On, za čije su bitke čuli i Arar i Tigris,
 Čijeg je imena zvuk plašio sjever i jug,
 Koji je kopno podjarmio sebi, podjarmio more,
 Otoman počiva tu — skroman ga prekriva hum.
 Tako ljude moć u strmoglavu trku
 Potom za tili čas kotač se raspada njen.”¹¹

U tim je razmišljanjima *implicite* ili *explicite* uključena opomena i poticaj na preispitivanje uobičajene ljestvice vrijednosti i na obraćenje.

“Ajme, koli lip bih, koli se jak arvah,
 mlada lita imih, umrit nigdar ne mnjah.
 Smart mi slomi jakost, čarvi ogardiše
 u grobu mu lipost, uda se usmardiše...
 O vi gori, ki ste još na zemaljski stan,
 kad će bit, ne viste, vaš napokonji dan.
 Zato vazda stojte pripravnim umriti

⁸ *Ins V,9 = III,164*. I u poganskim filozofskim školama antike meditiranje o smrti služilo je kao svojevrсна duhovna vježba kojoj je cilj bila sloboda — od strasti, tijela. U *Fedonu Sokrata* npr. veli kako se filozof sve godine svoga života priprema živjeti tako da mu život što više nalikuje na smrt — oslobođenje. *Marko Aurelije* pak piše: “Uskoro ćeš biti nitko i nigdje, a tako će biti i s onime što sada vidiš i s ljudima koji sada žive... Kako je mali djelić neizmernih i beskrajnih eona čovjeku udijeljen za život! Tako brzo nestaje u vječnosti... Imajući sve to na umu, ništa ne smatraj bitnim, već samo to što te u djelovanju vodi tvoja vlastita priroda, i primaš sve što ti donosi Priroda cjeline” (*Samomu sebi*, preveo Zvonimir Milanović, Zagreb, Cid, 1996, XII, 21; 32).

⁹ “Poslanica Katarini Obirtića”, priredio Josip Bratulić, *Colloquia Maruliana VII* (1998), 34.

¹⁰ “*Carmen de doctrina DNIC*”, prijevod Veljka Gortana u: *Ch. Bénédicte, Sudbina jedne pjesme*, Zagreb-Split 1994, 139.

¹¹ “Epitaf turskoga sultana Otomana”, u: M. Marulić, *Glasgowski stihovi*, priredio i preveo Darko Novaković, Zagreb, 2000, 19.

tere se ne bojte ovdi doli priti.
 Probud' se ki sad spiš, hiti podobriti
 jer do noći ne viš hoćeš li živiti.
 Sada, sad ostavi grihe ter se boli,
 k smarti se pripravi, vruće Boga moli!..."¹²

"... I ti hoćeš biti ono ča sad ne mniš,
 smart će te dobiti, pomisli ča činiš!...
 Dni naši harlije protiču ner vitar...
 Ča sam ino na svit, po kom noge steru,
 ner jutrom targan cvit, uvenul k večeru..."¹³

"O slipi puče, zar ne vidiš ča je
 Da ure i dni i miseci biže,
 Godišća jošće, te da smo u mriže
 Već uhićeni, a nikor ne haje?

Svakomu od vas smart poni bliža je,
 Straćenih dana s njom vam račun stiže,
 Tovareć brime, padate sve niže,
 Cić kojeg cilj vam daleče ostaje.

Pustite ocid putenosti lude
 I časti glupe zbog taščine čari
 I nezasitno lakomo hlepin'je.

Tih otrovščina kô se kanit bude,
 Godit će manu ča s' nigdar ne kvari,
 Od zemnog kâla slobodan, odiljen."¹⁴

On varira i drevni topos o dvama putovima, u odabiru kojih treba voditi računa o njihovu kraju:

"Širok i prostran put strmoglavu spušta se dolje..."

— put ugode koji vodi u smrt, a

"Postoji drugi put, vrludav, dugačak, uzak:

Pravi nam kazuje smjer, vodi na nebeski svod.

Na njem su brige i muke, na njem je prezir bogatstva,

Prezir počasti; njim ide malobrojan svijet.

Kraj i svršetak bez dvojbe pokazuju koji od dvaju

Treba izbjeći put, kojemu slijedi trag...

Uskom krenite stazom i korakom stupajte čvrstim,

¹² "Govoren'je duše osudjene i odgovor Isusov", u: *Dijaloški i dramski tekstovi*, priredio Nikica Kolumbić, Split 1994, 124-125.

¹³ "Duša iz groba ove riči nam govori", u: *Isto*, 127-128; usp. Ps 90, 6; 103, 15-16.

¹⁴ "Sonet O Gente cieca", prepjevao M. T o m a s o v i ć (*Prepjevni primjeri*, Ceres, Zagreb 2000, 74).

Ne dajte da vas s nje odmami široki put —
Ako sa zemlje gore, u kraljevstvo nebesko doći
Želite, postići spas, rajsku uživati slast.”¹⁵

U njegovoj viziji, viziji samosvjesnog čovjeka renesanse, o čovjekovu ponašanju ovisi i ne/sreća već na ovoj zemlji. Stoga ne samo odgojno-poticajno, nego i satiričko-kritički Marulić se osvrće na mane svojih suvremenika, ponekad gotovo rezignirano priznajući nemoć riječi:

“Lucilije je nekoć, Horacije, ...
Teške šibao mane svojom pjesmom.
Da su slučajno danas na životu,
Satiri bi ponestalo papira.”¹⁶

Možda ga je upravo osjećaj nedostatnosti riječi ponukao da se posluži i likovnim izrazom. Naime, njegov suvremenik gradski knez Francesco Celsi u izvješću mletačkoj vladi 1518. g. piše upravo o tome kako je Marulić pisanom i izgovorenom riječju, ali i zastrašujućim prijetnjama i najružnijim likovima (*brutissime figure* — vjerojatno prizorima prolaznosti tijela i paklenih muka) na trgovima opominjao sugrađane, osobito mladež da napuste put poročnosti i razuzdanosti.¹⁷

Inače, Maruliću je vrlo bliska stoička vizija života Marka Aurelija, prema kome je kratki ljudski život brid oštrice između dvaju beskrajna, dviju vječnosti.¹⁸ Marulić se ne tuži na malen broj čovjekovih dana nego smatra da taj položaj “između” valja iskoristiti jer: “... život brzo prolazi, a smrt se primiće, i uvijek je bliže nego što vjerujemo da jest. A kad dođe, neće više biti vremena za kajanje, nego će to biti vrijeme Suda, onoga Suda — velim — i stroga i neopoziva, na kojemu sve što se presudi nema kraja, pa bilo dobro ili zlo. Mi, dakle, koji se nalazimo po sredini između tih dviju beskrajnosti razmislimo u srcu, dok još možemo, kako je jedno od toga stravično, a drugo poželjno, pa se tako vladajmo da budemo kadri ovo postići, a onomu se ukloniti.”¹⁹

Logično je, dakle, što je svoje najglasovitije djelo *Instituciju — Pouke za čestit život s primjerima* zaključio razmatrajući upravo *de novissimis*. Naime, završna poglavlja pete knjige (8: *O ustrajnosti u kreposnu življenju*; 9: *O*

¹⁵ “O dvama putovima, jednom poročnom, drugom kreposnom”, *Glasgowski stihovi*, 103.

¹⁶ “Protiv današnjega doba”, *Glasgowski stihovi*, 59.

¹⁷ Š. L j u b i ć, *Comissiones et relationes venetae III*, Zagreb 1888, str. 226; usp. i C. F i s k o v i ć, “O Marulićevu slikanju”, u: *Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji* 26 (1986-1987), str. 404.

¹⁸ Ako je zemlja samo glavica pribadače u neizmjernosti prostora, čovjekov je život samo vršak iglice u neizmjernosti vremena, oštrica noža između dvije vječnosti (usp. *Samomu sebi*, VI 36, IV 3, 3; IX 32; X 17; XII 32). Njegove su aktivnosti “dim i ništavnost” (usp. X 31).

¹⁹ *Ins V*, 9 = III, 172.

razmišljanju o smrti; 10: O smrtnom času; 11: O čistilištu) uvertira su u opsežnije i podrobnije razmatranje o posljednjim stvarima kojima je posvećena cijela šesta knjiga.²⁰ Slično je i svoje najviše objavljivano djelo *Carmen de doctrina Domini nostri Iesu Christi* završio toposom o kratkoći života u kojem valja trpjeti da bi se, sačuvavši krepost, zavrijedila blažena vječnost, te opisom Kristova dolaska i suda.²¹ *Dobri nauci* također govore o *svarsu*, tj. posljednjim stvarima s opisom pakla,²² kao i djelo *Pedeset priča* — svojevrsni propovjednički priručnik — koje završava eshatološkom tematikom: 47: O čistilištu; 48: O paklu; 49: O raj; 50: O posljednjem sudu. Toj je pak tematici u cijelosti posvećeno djelo *Propovjed o Kristovu posljednjem sudu*. Iako ne znamo za koju je publiku i prigodu ona napisana, evidentna je moralno-didaktička intencija: potresti i potaknuti čitatelje, što neposredno proizlazi iz njegovih uvodnih riječi: “Ja doista ne znam ima li išta korisnije za kršćanina nego da se često prisjeća onoga što će biti na kraju i da to stalno drži na pameti. To nas odvraća od poroka, potiče na krepostan život, nalaže nam da se ostavimo objestni i oholosti a prigrlimo krotkost, da odbacimo škrtost a gajimo milodarnost, da bježimo od raskalašenosti i čuvamo uzdržljivost, da preziremo što je prolazno a žudimo za onim što je vječno.”²³

Sama činjenica da se njemu obraća kanonik, notar, kancelar mletačkog Senata i vještak pontifikalnog prava Jakov Grassolario s pitanjem je li blizu dolazak Antikrista i jesu li nastupila posljednja vremena sugerira nam misao o Marulovu autoritetu i to ne samo u području eshatologije. Marulić mu odgovara početkom 1502. g. Ako mu je već tada ugled toliki, to nam neizravno potvrđuje misao o inkunabulskim izdanjima i ranoj recepciji bar nekih njegovih djela.

Pogled u njegov *Repertorij* potvrđuje Marulićevo izuzetno zanimanje i upućenost u eshatološke teme. Ekscerpirao je ne samo iz Biblije i kršćanskih, nego i iz djela poganskih autora. Samo natuknica *Iudicium Dei* broji preko 120 novozavjetnih citata. Svoju viziju posljednjih vremena i događaja on gradi na podacima iz Svetog pisma i tradicije, suvereno odabirući ono što mu se čini vjerodostojnim. “Neću govoriti ništa po svojoj glavi,” piše on, “nego ću samo ono što vidim da je potvrđeno svjedočanstvom Pisama i ugledom Crkve — kao iz riznice istine uzeti i izložiti vam.”²⁴ S druge strane on odbacuje misli čak i velikih

²⁰ Ta je šesta knjiga u pokraćenoj verziji i u njemačkom prijevodu uvrštena u knjigu *Die Himmlische Weissheit in christlich Gottseeligen Betrachtungen De quatuor novissimis, oder: Vier letzten Dingen dess Menschen* pod naslovom: *Ein schöner Tractat Marci Maruli Spalatensis von der Zukunft Christi zum Gerichte und wie alle Element und Creaturen die Gottlosen anklagen werden* (Augsburg 1697). Tu se Marulić našao u društvu velikih crkvenih autoriteta kao što su sv. Augustin i sv. Bernardo.

²¹ To isto izrazio je i u hrvatskim “versima” (samoprepjev) u pjesmi “Karstjanin Isukarsta propetoga gledajući pita a on odgovara kristjaninu”, u: *Dijaloški i dramski tekstovi*, priredio Nikica Kolumbić, Književni krug Split 1994, 117-122.

²² “Dobri nauci”, u: *Pisni razlike*, priredio Josip Vončina, Književni krug Split, 1993, stihovi 519-562.

²³ “Posljednji sud”, u: *Latinska manja djela I*, priredio i preveo Branimir Glavičić, Književni krug Split 1992, 163-164.

²⁴ *Isto*.

autoriteta, ako mu se čine neprihvatljive. Tako će se izričito suprotstaviti ideji o Kristovu tisućgodišnjem kraljevanju, što su je zastupali Tertulijan, Viktorin, Laktancije i Irenej, samouvjereni pišući: “No meni se čini da se ta tvrdnja ne slaže s Evanđeljem...”²⁵ Ne prihvaća čak ni Jeronimovu, odnosno svetopisamsku tvrdnju *melius non nasci quam damnari*,²⁶ iako je nalazimo u njegovu *Repertoriju*.

Govor o *posljednjim stvarima* u *Instituciji* i *Propovijedi o Kristovu posljednjem sudu* shematski je jasan a misao odmjeren. On najprije govori o znakovima koji će prethoditi Antikristovu dolasku te događajima koji će uslijediti; zatim o znakovima koji će najaviti Kristov dolazak i onome što će uslijediti; o uskrsnuću mrtvih, o Kristovu sudu te o sudbini osuđenih i blaženih. Marulić istina ne donosi nešto radikalno novo. Uostalom, nemajući nikakva iskustva o onostranome, i današnja eshatologija ostaje na razini teološkog promišljanja osnovnih tvrdnja koje su sadržane u nicejsko-carigradskom simbolu: — *Krist će doći suditi žive i mrtve; — uskrsnuće mrtvih; — život budućega vijeka*. U njegovu izlaganju o posljednjim stvarima postoji više dodirnih mjesta s mislima Roberta Caracciola, biskupa Akvina i Leccea, jednog od najvećih propovjednika 15. st., čije je propovijedi, uglavnom eshatološkog sadržaja, posjedovao u svojoj knjižnici.²⁷

Polazeći od evanđeoskih riječi o znakovima ponovnog Kristova dolaska (ratovi, potresi, kuga, glad, progoni kršćana, lažni proroci, bezakonje, ohladnjela ljubav)²⁸ Marulić oprezno veli: “Ja bar mislim da su nas već zadesila ta vremena, osim što lažne proroke još nismo čuli gdje javno propovijedaju.”²⁹ Još opreznije veli nešto kasnije, nakon citata Pavlovih riječi Timoteju o posljednjim — pogibeljnim vremenima: “Bojim se zaista da nije možda ovo naše vrijeme označio tada Apostol.”³⁰

I u odgovoru Grassolariju Marulić je oprezan. On najprije načelno konstatira da će Antikrist doći, a kada, da se ne može odrediti nego samo nagađati na temelju znakova koji se spominju u Evanđelju. Za te znakove veli da “dijelom vjerujemo da su se dogodili, a dijelom očekujemo da će se dogoditi. Ratovi bjesne, kuga napada, glad pritišće (usp. *Lk* 21, 9 sl.). Ali još se ne vidi ono ostalo što se najavljuje

²⁵ *Isto*, 173-174; usp. *Repertorij* II, 95; 109 (*Quod post iudicium mille annis in terra regnabunt electi* — Laktancije; *Regnabit Christus Mille annis in terra secundum vaticinia; Regnum mille annorum* - Jeronim).

²⁶ *Mk* 14, 21; *Repertorij*, II, 119.

²⁷ *Sermones festivi fratris Roberti* - usp. P. K o l e n d i ć, *Marulićeva oporuka*, Split 1924, 15.

²⁸ Usp. *Mt* 24, 14; *Mk* 13, 10.

²⁹ *Posljednji sud*, 166.

³⁰ “Ali ovo znaj da će u posljednje dane nastati teška vremena, jer će ljudi biti samoživi, lakomi, umišljeni, oholi, bogohulnici, neposlušni roditeljima, nezahvalni, opaki, bezosjećajni, buntovnici, klevetnici, razuzdani, nemili, nedobrohotni, izdajnici, naprasiti, naduti, ljubitelji požude više negoli ljubitelji Boga. Oni će, doduše, sačuvati oblik pobožnosti, ali će se odreći njezine srži” (Tim 3, 1-5). Nakon toga slijedi katalog mana koje Marulić nalazi u svojih suvremenika, što ga vodi zaključku da su se ispunile Apostolove riječi, odnosno da su posljednja vremena blizu (*Posljednji sud*, 168-169).

da će se dogoditi suncu, mjesecu i zvijezdama.”³¹ On se priklanja svetopisamskoj, a i misli omiljenog mu sveca Jeronima: *Dies iudicii absconditus – Cristum media nocte venturum*,³² i nipošto se ne upušta u utvrđivanje mogućeg datuma svršetka svijeta, što su mnogi pokušavali pomoću astroloških i biblijskih znakova.³³ Naprotiv, svoje razmišljanje razborito zaključuje kako se suda Božjeg valja bojati makar Krist naizgled kasnio na suđenje, jer smrt je blizu, a nakon nje nema popravka.³⁴ Slično i Roberto Caracciolo, iako uzdiše: *O quot discipulos iam habet Antichristus*, on ipak ne zna je li Antikrist već rođen ili kad će biti; ne zna ni koliko će proći od njegova rođenja do kraja svijeta, štoviše, ne želi znati više nego što treba i uopće ne simpatizira proroke ni njihova proroštva o pojedinostima kraja svijeta.³⁵ Marulić pak kao jednu kategoriju optuženih izričito spominje astrologe.³⁶ Dan suda će nas zateći ili žive ili uskrsnule pa je irelevantno kad će biti taj dan jer, “valja smatrati da taj dolazi svakomu od nas onda kad umiremo... No da bi nam i u onom pogledu u čemu je neizvjestan bio izvjestan, svakodnevno ga očekujemo, svakodnevno mislimo da je već tu i da nam visi nad glavom.”³⁷ U modernoj teologiji nalazimo istu misao izraženu drugim riječima: “*Ex natura rei* nije nužno postulirati neki ‘posljednji dan’ svijeta i povijesti, jer je moguće tako zamisliti stvari da materijalni svijet i ljudska povijest dolaze do svog ‘kraja’ u smrti pojedinca, tj. ‘kraj’ više nije vremenski nego kvalitativni pojam...”³⁸

Caracciolo ne pravi vezu turske invazije i kraja svijeta. Istina, mnogi štiju Muhameda, ali kršćani imaju više poroka nego Saraceni i Turci pa on u turskoj invaziji razaznaje pravednu Božju kaznu, kojom pogađa moralnu niskost ljudi toga vremena koji zaboraviše Božji zakon.³⁹ Marulić je osobno iskusio stradanja i posljedice turskih osvajanja i to je bio poticaj određenim promišljanjima. I za njega

³¹ Pismo Jakovu Grassolariju, 3. ožujka 1502. — u: *Colloquia Maruliana* I, 47; “Nije preostalo, osim da vidimo da sunce pomrčava, da mjesec ostaje bez svoga svjetla i da se zvijezde, kao padajući s neba, na naše zaprepaštenje razlijeću na sve strane” (*Posljednji sud*, 166).

³² *Repertorium*, II, 116.

³³ R. Bacon u *Opus maius* ne ustručava se preporučiti studiranje astrologije jer ona omogućuje točno izračunavanje Antikristova dolaska; 1473. g. u Konstantinopolu na raspravi o Mesijinu dolasku i obraćenju nevjernika “veliki rabin” je krizu smjestio u 1484, a Francesco da Meleto je smatrao da će početi 1517. g. — usp. E. Garin, “L’Attesa dell’età nuova e la ‘renovatio’”, u: *L’attesa dell’età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Todi, Presso l’Accademia Tudertina, 1962, str. 24.

³⁴ “Ali je on htio da mi ne znamo toga dana da bismo, bojeći se uvijek da to ne bude možda već sutra, bili svakodnevno spremni potrčati mu u susret” (*Ins VI, 3=III, 217*).

³⁵ L. Gatto, “I temi escatologici nelle prediche di Roberto Caracciolo da Lecce”, u: *L’attesa dell’età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Todi, Presso l’Accademia Tudertina, 1962, str. 256-257.

³⁶ Usp. *Ins VI, 10 = III 252*.

³⁷ *Ins VI, 3=III, 219-221*.

³⁸ A. Starić, “Uz novije teološke rasprave o uskrsnuću mrtvih”, u: *Bogoslovska smotra* 1981, 1, str. 35.

³⁹ L. Gatto, *Nav. dj.*, str. 259-260.

su Turci opomena grješnom kršćanskom svijetu ogrezlom u poroke, opačine i bogohulnost: “dok se on (Bog) srdi na nas, Turčin napreduje...” Nabrojivši grijehe suvremenika (samoljubivost, pohlepa, oholost, sebičnost, otimačina, drzovitost, osornost, hule, pogrde Boga) zaključuje: “I stoga je Bog prinuđen da za nepravdu koja mu je nanesena sam kažnjava podjednako one koji griješe kao i one koji grešnike ne kažnjavaju kako to zaslužuju...”⁴⁰ Tu je misao izrazio i u sonetu, u kojem su poroci razuzdanih kršćana alegorizirani likovima zvijeri, u čemu se osjeća danteovski utjecaj,⁴¹ (čije je uostalom prvo pjevanje *Božanske komedije* Marulić preveo na latinski):

Zač sila turska tlači te i bije,
Kakva li čuda, o karstjanski puče...
Ne ćete li se ispraviti na vrime,
Gnjiv, mnim, ne more Višnji uzdaržati,
A da vas krutim bičima ne šine.⁴²

Iako doduše veli da su Turci “najbezbožniji od svih Antikrista”, ipak ih ne poistovjećuje s Antikristom posljednjih vremena; taj će biti Židov iz plemena Danova i doći će sa sjevera.⁴³ Marulić, dakle, razborito izbjegava precizno odrediti vrijeme i osobu Antikrista, ali ne propušta priliku govoriti o njegovim pustošenjima kojima će vjera Kristovih sljedbenika biti stavljena na kušnju te potaknuti da se i u aktualnim pogiblima dade svjedočanstvo za Krista: “Čemu sve to, braćo, govorimo ako li ne zato da bi, pritisne li koga od vas muhamedanska sila te mu bude naređeno da zaniječe Krista, takav radije podmetnuo vrat pod mač negoli, iz želje da produži krhki život, zgriješio svomu Gospodinu pa pretpostavio smrtnost besmrtnosti?”⁴⁴

Marulić prihvaća stoičku ideju o ognju koji sve sažiže i kojim završava jedan, a počinje drugi svijet. S tom se idejom mogao susresti čitajući Origena, ali, naravno, on ne prihvaća njegovo učenje o apokatastazi. “...uslijedit će još grozniji smak svijeta u ognju... koji će u jednom požaru uništiti nebo, zemlju i mora... Izgorjet

⁴⁰ *Posljednji sud*, 168. U pismu prijatelju J. Čipiku, 19. srpnja 1501. priopćava mu: “Ponovno razmišljajući u sebi o tlačenju kršćana od strane nevjernika i tražeći u mašti uzroke, palo mi je napamet da o tome izradim jednu malu raspravu... Šaljem vam je... pisana je talijanskim jezikom da bi je svatko mogao razumjeti. Ako vam se bude činilo da bi se mogao postići neki duhovni plod među kršćanima, dajte je na štampanje. ... A to znači da će stvar ići dobro ako se crkveni velikodostojnici i svjetovna gospoda budu pobrinuli da se podanici, putem zabrana i kazni, okane javnih zločina koje vrše. Inače s nama je gotovo, protiv nas će uvijek biti Božji gnjev, koji je više potican nemarom onih koji predsjedaju, nego nedostacima narodâ... Očiti su znaci Božjeg gnjeva, a malobrojni su oni koji to uzimaju u obzir... (*Colloquia Maruliana* I (1992), str. 35-37).

⁴¹ O odnosu Marulića i Dantea v. rad M. T o m a s o v i ć a u ovom zborniku.

⁴² “Marulićevi talijanski soneti”, u: M. T o m a s o v i ć, *Prepjevni primjeri*, Zagreb 2000, str. 77.

⁴³ *Poslanica papi Hadrijanu VI*, Zagreb-Split 1994, str. 74; *Posljednji sud*, 175 (usp. *Post* 49, 17); 183.

⁴⁴ *Posljednji sud*, 179.

će i pravednici i nepravednici...; jedne će spaliti, a druge očistiti.”⁴⁵ I premda je najavio da će se u izlaganju oslanjati samo na svjedočanstvo Pisma i tradicije, prema humanističkom običaju on se poziva i na autoritet poganskih pisaca Heraklita, Seneke, Platona i Plinija.⁴⁶

Marulić ne želi samo pisati rado čitana djela nego i postići stvaran učinak — obraćenje, pa stoga svoju argumentaciju usmjerava i prema afektima čitatelja. Da bi persuazivnost bila što snažnija, uz pozitivne poseže i za negativnim argumentima obrazlažući taj postupak ovako: “No ako na koga već ne djeluju ni najveće nagrade, neka ga bar uplaši izgon u vječni zatvor, neugasiv oganj, neprobojna tama, crv koji stalno grize, vječno gorka nevolja, strašni jecaji, oštar bol, tužna jadikovka i beskrajno zlo. Jer sve to čeka one kojima sada vlada prolazna naslada i zavarava ih umiljatim primamljivanjem...”⁴⁷ I pedesetu priču zaključuje sličnim mislima: “Tko ne bi sada, razmišljajući o tome, živio u silnom strahu, tko ne bi neprestano drhtao, tko se ne bi svakodnevno svim silama trudio kako bi ne samo izbjegao toliko zlo nego i stekao toliko dobro, tko napokon ne bi sve ovozemaljsko prezreo razmatrajući o budućnosti?”⁴⁸

No za razliku od ikonografije 14. i 15. stoljeća, koja se iscrpljivala u orgijanju grozovitih predodžaba čistilišta i pakla, u prizorima gdje strašna đavolska obličja bjesne da bi na tisuću načina razdirali udove osuđenih kao i onih u čistilištu,⁴⁹ Marulićev opis pakla nije plastičan. Prema njemu riječima se ne može iskazati ni slava blaženih ni kazna osuđenih⁵⁰ pa on dosta uopćenim izrazima želi postići afektivan učinak: “Vidjet će iznad sebe gnjevna Boga, ispod sebe pripravljen oganj, oko sebe strašne đavle kako ljutito škruguću i kako ih već bjesomučno guraju, tjeraju i vuku na ona pregrozna mjesta u paklu. Kakva li će se među njima čuti vika, kakav

⁴⁵ *Posljednji sud*, 180; 183. Slično piše i u *Instituciji*: “Dobre će i zle zajedno progutati taj ognjeni val. No dobre će očistiti, dok će zle samo udariti na muke te će isti žar jednama donijeti spasenje, a drugima kaznu” (*Ins VI*, 5 = III, 232).

⁴⁶ Usp. *Posljednji sud*, 188.

⁴⁷ “*Carmen DNIC*” - *Sudbina jedne pjesme*, str. 137.

⁴⁸ *Quinquaginta parabole* (50), u: *Latinska manja djela I*, priredio i preveo Branimir Glavičić, Split 1992, str. 382. Tvrdnjama da će “izgledati strahovit i grozovit dolazak Krista suca svima koji se tada budu nalazili na zemlji, a napose onima što će biti osuđeni; (*Ins VI*, 5 = III, 226)”; da će se “uzdrmati sile nebeske, tj. dusi anđeoski, kolik će tek strah i kakvo zaprepaštenje snaći srca smrtnih ljudi?” (*Ins VI*, 4 = III, 222); da “... u onaj dan ni sveci neće biti lišeni straha” (*Ins VI*, 5 = III, 231). Marulić nastoji postići osjećaj neizvjesnosti i straha, a onda i obraćenja. Možda mu je i u tome uzor bio fra Roberto koji je opominjao: “Dršći, dršći kršćanine: dršći i boj se velikoga i svemoćnoga Boga; misli da je pravedan Gospodin, misli da ti činiš samo zlo; misli da svakako zaslužuješ biti kažnjen; misli da ako ne budeš danas, možda ćeš biti kažnjen sutra i uvijek se boj da pred tvojom nadom ne nestanu tvoji naponi” (*Prediche di fra Ruberto Vulgare*, c. 23 - cit. prema L. G a t t o, *Nav. dj.*, str. 254).

⁴⁹ Usp. A. T e n e n t i, “L’attesa del giudizio individuale nell’iconografia del quattrocento”, u: *L’attesa dell’età nuova nella spiritualità della fine del Medioevo*, Todi, Presso l’Accademia Tudertina, 1962, 173-192.

⁵⁰ *Ins VI*, 13 = III, 270.

lelek, kolik i kako plačan jauk! Kako li će jadan biti taj prizor kad budu odlazili tukući se šakama u prsa i noktima nagrđujući lice! Čupat će si kose, udarati se u bedra, pljeskati dlanovima, lomiti prste drščući cijelim tijelom, rukama i nogama. Jedni će klonuti i srušiti se na zemlju, drugi se od užasa zaprepastiti u ukočiti, treći pak izbezumljeni od straha amo-tamo trčati kao ludi.⁵¹ U pjesničkim opisima osim tame, ognja osuđene će mučiti *vitri, krupe, ledi, psi, dakuni, zmije, vuci, lavi i grozan smrad*.⁵²

Iako ne opisuju pojedine vrste kazna za razne grijehе, ipak se suprotstavlja stoičkom izjednačivanju poroka pa i kazna: za njega nejednaka kazna ukazuje na nejednakosti krivnje.⁵³ Štoviše, ni isti grijeh za njega ne znači i istu krivnju: “u istoj vrsti grijeha veća je krivica onoga tko se ističe svojim položajem.”⁵⁴ Njegova kritika poroka suvremenika iako žestoka, nije razorna, nego poticajna; on ne optužuje hijerarhiju pojedinačnim konkretnim optužbama, ali dovoljno odvažno budi samozadovoljne savjesti; on ne oklijeva pozvati da se Boga boje uz kraljeve, knezove, trgovce, građane, također i papa, kardinali, biskupi i redovnici, bogati i pohlepni...⁵⁵ Podastirući proročke riječi Marulić želi da se u njima prepoznaju i obrate svi — od vrha do dna crkvene i društvene piramide.⁵⁶

Opis blaženstva kao i opis muka dosta je uopćen.⁵⁷ Izvor radosti i sreće bit će druženje sa svetima, s Blaženom Djevicom Marijom i posebno s Kristom

⁵¹ *Ins VI, 11 = III, 258*. Odsutni su inače rašireni motivi: arkandeo Mihael na tezulji vaga duše, a đavao pokušava krivotvoriti rezultat; Abrahamovo krilo; Bogorodica pod skute plašta skriva vjernike ili ih zagovara.

⁵² Usp. *Dobri nauci*, 539-559; *Govoren' je duše osujene...*, 79-88.

⁵³ “Kao što postoje različite vrste grijeha, tako su različite i kazne za grešnike. Postoji *gehena* i *peć neugasiva ognja*, postoji *crv* i *moljac* koji ne ugiba, postoji *tama*, jedna *vanjska*, druga unutarnja, postoji dubina i *bunar Bezdana...*” (*Ins VI, 13=III, 276*).

⁵⁴ *Ins VI, 13 = III, 275*.

⁵⁵ Usp. *Posljednji sud*, 169.

⁵⁶ “Za nevjeru će, dakle, biti okrivljeni biskupi i crkveni predstojnici koji većma napasaju sebe nego svoje stado i koji vide vuka gdje dolazi, a ostavljaju ovce i bježe. Bit će okrivljeni poglavari koji nedovoljno pravo upravljaju svojim podanicima. Bit će okrivljeni očevi i majke obitelji...” (*Ins VI, 9=III, 247*) O crkvenim će pak glavarima koji nedovoljno revno obavljaju svoju dužnost reći ovako: “Ovo govori Gospod, Bog Izraelov, pastirima koji pasu moj narod: Vi ste raspršili stado moje, rastjerali ovce i niste se za njih brinuli. Zato ću ja, evo, pohoditi vas zbog vaših zlodjela” (*Ins VI, 9 = III, 253*). “Tada će se okrenuti spram papa i biskupa koji su, napustivši brigu oko upravljanja Crkvom, istrunuli u razbludama i nasladama, pa će im reći: ‘Ovo govori Gospod: Jao pastirima Izraelovim koji su napasali sami sebe! Ne moraju li pastiri napasati stado? Mlijekom se hraniste, vunom odijevaste, tovnе ovnovе klaste, a stada moga ne pasoste; nemoćne ne krijepiste, bolesne ne liječiste, ranjene ne poviste, zalutale natrag ne dovedoste, izgubljene ne tražiste, nego grubo i nasilno njima gospodariste’ ” (*Ins VI, 10 = III, 254*).

⁵⁷ Blažen je život “onaj koji se nikad ne oduzima, nikad ne pogoršava, uvijek obiluje svim dobrima, lišen je zala, ispunja svaku želju, ukratko, postigao je vrhunac svakoga dobra kad se postigne takav život”. (*Ev III, 6 = I, 279*). “O prizora li puna vječne radosti, o sreće li koju nikada zadesiti neće ni djelić ikakve nesreće! Daleko li je od tebe svaki nemir, svaki strah, svaka pogibelj, daleko li je svaka muka, svaka bol, svaka nevolja... S tobom je mir i sigurnost, radost i ljupkost, spas i mir, sloga i ljubav, pravda i krepost, vječno proljeće, trajna udobnost i neizrecivo ugodan dašak Duha Svetoga koji miluje sve” (*Ins VI, 15 = III, 305*).

(*communio sanctorum; felix societas*).⁵⁸ Na tragu augustinskog poimanja blaženstvo ni za Marulića nije drugo nego uživanje pravoga i najvišeg dobra. *Visio beatifica* izvor je blaženstva: “Sva će dobra za blažene nastati iz samoga gledanja onoga koji je sve stvorio.” ... “Potpuno će blaženstvo biti spoznati Neizrecivoga, vidjeti Nevidljivoga, pojmiti u jedinstvu Trojnoga, u trojstvu Jednoga i sa samoga izvora svih dobara crpsti tjelesna i duševna dobra bez kraja.”⁵⁹ “Jer će ti, gledajući onoga koji je najviše dobro, biti ispunjeni svim dobrima što se mogu poželjeti, tj. neraspadljivošću, besmrtnošću, svjetlošću razuma, vječnom radošću srca i savršenim blaženstvom.” Nagrada će biti razmjerna zaslugama, ali različitost slave neće rezultirati zavišću jer će svatko biti do kraja ispunjen.⁶⁰

Na koncu ukažimo na neke vidove suvremenosti odnosno univerzalnosti Marulićeve misli. Iako govori da se suda Božjega valja bojati, kako smo vidjeli on ne poseže u arsenal pučke ikonografije ni za grozotama kojima su propovjednici poticali na obraćenje. Njegova je vizija života holistička i njegova eshatologija u skladu s protologijom i soteriologijom. On se čvrsto drži kršćanskog *creda* prema kojem je čovjek od Boga stvoren, otkupljen i određen za spašenosť kroz svu vječnosť. Nipošto se ne ograničava samo na spasenje duše, nego poput današnjih teologa inzistira na integritetu čovjeka, na njegovoj povijesnosti: “... nužno je da se ono što je smrt rastavila uskrsnućem ponovo sjedini...” pa će “svačija duša biti vraćena u tijelo što ga je prije imala... Čini se pravednim i u skladu s razumom da u onom tijelu u kojem smo grijeshili budemo i kažnjeni, i da u onom u kojem smo učinili kakvo pobožno i sveto djelo — budemo i nagrađeni.”⁶¹ Finalnosť Marulićeva poticanja na krepost i suobličavanje Kristu sažimlje misao kako će tjelesa svetih poslije uskrsnuća biti one iste prirode koje je bilo i Kristovo tijelo, zato da bi udovi odgovarali svojoj glavi i bili dostojni da ostanu u Bogu i da Bog stanuje u njima.⁶² I obrnuto, ta misao afirmira čovjekove napore i daje im dimenziju vječnosti.

On ne postulira postojanje međuvremena i međuprostora od smrti do suda. Isto tako uopće se ne bavi pitanjem oprosta, u njegovo vrijeme kamenom spoticanja i velikim razlogom zapadnog raskola. Doduše, tek usputno spominje kako je “za okajavanje manjih grijeha poslije smrti Bog — vjerujemo — ustanovio oganj čistilišni...” čija je uloga potpuno očišćenje, što je preduvjet sjedinjenja s vrhunskom čistoćom — Bogom. Tima od velike pomoći mogu biti molitve, postovi, milostinja i hodočašća živih.⁶³

Nadalje, iako je njegovo najslavnije djelo *Institucija* u cijelosti posvećeno svecima kao uzorima kreposna življenja, Marulić njima pa ni Blaženoj Djevici Mariji ne pridaje nikakvu posredničku ni zagovorničku ulogu na samom sudu, što je u katoličkom svijetu općenito prihvaćeno, a u protestantskom izaziva zgražanje.

⁵⁸ *Ins VI, 15 = III, 302-4.*

⁵⁹ *Usp. De civitate Dei VIII, 8; Posljednji sud, 207; 206.*

⁶⁰ *Ins VI, 15 = III, 307.*

⁶¹ *Posljednji sud 187; 184; 185.*

⁶² *Usp. Posljednji sud, 206-7; Ins VI, 15 = III, 297-299.*

⁶³ *Ins V, 11 = III, 194-196; 201.*

Njegov kristocentrizam (Krist je jedini uzor i jedini sudac — istodobno pravedan i milosrdan) u naše je dane doživio ponovnu afirmaciju i u teološkim promišljanjima i u pastoralnoj praksi.⁶⁴

Naime, iz razmišljanja o budućem za Marulića proizlazi zahtjev prakticiranja vjere djelima milosrđa, čak hitnost činjenja dobrih djela, poglavito prema siromasima.⁶⁵ Evidentna je njegova socijalna osjetljivost, evanđeoski radikalizam a i odvažnost da proročkim riječima priprijeti moćnima. “O silnicima će pak koji nepravdnicima nametima tlače puk reći ovo: ‘Jao onima koji stvaraju nepravdu zakona, a pišući ih napisashe nepravdu — da bi na sudu potlačili uboge i vršili nasilje nad sirotinjom moga naroda, da bi oplijenili udovice i opljačkali sirote! Što ćete učiniti u dan kad vas pohodim, u dan nevolje koji će doći izdaleka? Komu ćete se uteći za pomoć? Gdje ćete ostaviti svoju slavu da se ne morate pognuti u lancima i pasti zajedno s pobijenima?’” U mentalitetu u kojem je bilo normalno da jedni budu moćni i da grabe za sebe, a drugi da budu podložni Marulić doduše ne govori o jednakosti, ali upozorava na dostojanstvo ovih drugih i gotovo zahtijeva pravedniju društvenu raspodjelu u vidu dobročinstava jer “Kristu se, dakle, daje što se god udjeljuje siromašnu kršćaninu”.⁶⁶

Možemo zaključiti da Marulićevo promišljanje *de novissimis* nije teološka spekulacija, niti ostaje na razini pučke propovijedi. Ono je dio parenetskog postupka kojim, nastojeći udovoljiti i zahtjevima razuma i djelujući na afekte, želi doprinijeti da vjera bude živa i djelotvorna, želi privoljeti svoje čitatelje na obraćenje, na humaniji i kristolikiji život.

⁶⁴ Temeljni zaokret odredio je II. vatikanski sabor, napose dokumentima *Lumen gentium*, *Christus Dominus* i *Gaudium et spes*.

⁶⁵ Usp. *Ins VI*, 7 = III, 243; hraneći siromaha hrani se Krista - *Ins V*, 11 = III, 201.

⁶⁶ *Ins VI*, 10 = III, 249-250; *VI*, 7 = III, 242.

Branko Jozić

MARULIĆ *DE NOVISSIMIS*

The swelling political and religious crisis in Marulić's time culminated in the conviction that humanity had arrived at a watershed of its history, to a renewal that was not just yearning or expectation of the golden age. On the contrary, this was a time that engaged many, from the sermon writers who announced the coming of the end of the world to the humanists who were drawing up new models of educational and intellectual formation. In such an atmosphere, Marulić too, as a convinced humanist, was involved in man's engagement for the perfection of his own being via virtue. He attempted to motivate his readers by offering them heartening examples of the saints; he concluded his *De institutione* with a sixth book in which he dealt with the last things. He also dealt with the same topic in *Parables 47-50* and in *Sermon about the Last Judgement of Christ*. Basing his address only on citations from the Holy Scriptures, he followed the basic Christian doctrine *de novissimis* (the resurrection of the dead, Christ's coming to judge the quick and the dead, to give some eternal bliss, others eternal damnation). Avoiding certain topics that had been much in evidence in the tradition and were even at that time in fashion, Marulić improved on the framework of his time and his teaching is universal. He does not talk of the intercession of the saints or the Blessed Virgin at the judgement, of the remission of temporal penalties, does not encourage people to look for salvation via this or that penitential practice, or pilgrimages or sacraments. There is no trace of millenarian hopes: he does not talk of the liberation of the Holy Land, the conversion of the Muslims, the appearance of the *pastor angelicus* or a new Charlemagne, nor of the unification of the world in peace and harmony. When he does in fact talk of general phenomena, it is always the individual that is at the centre, and the individual fate, which depends on the virtuousness of the life lived before the Judgement Day. At bottom, his speech is essentially characterised by optimism: no one outside man himself determines his eternal fate. Every virtuous deed will be valued and rewarded, even those done in retirement, which have experienced no recognition on earth.